

ΠΟΙΟΙ ΗΛΘΑΝ ΠΡΩΤΟΙ,
ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ Η ΟΙ ΡΩΜΑΙΟΙ;*

Η ΟΜΙΛΙΑ ΜΟΥ θα αναφερθεί στην σχέση μεταξύ ελληνικών και λατινικών τυπογραφικών στοιχείων, όπως την αντιλαμβάνομαι με την εμπειρία του σχεδιαστή, που έχει εργαστεί για την δημιουργία μερικών γραμματοσειρών και των δύο αλφαβήτων. Η πρώτη ευκαιρία να ασχοληθώ με τα ελληνικά στοιχεία παρουσιάστηκε το 1970, όταν ο πολεοδόμος Κωνσταντίνος Δοξιάδης, ο οποίος εκπονούσε μελέτες και έργα σε διάφορες χώρες, θέλησε να πραγματοποιήσει εκδόσεις διεθνών προδιαγραφών και χρειάστηκε τον απαραίτητο τυπογραφικό εξοπλισμό για τα γραφεία της επιχείρησής του. Επέλεξε τα μηχανήματα της αμερικανικής εταιρείας Linotype —τα πρώτα φωτοστοιχειοθετικά που εισήχθησαν στην Ελλάδα. Καθώς εργαζόμουν για την Linotype εκείνον τον καιρό, ανέλαβα να προμηθεύσω το αρχιτεκτονικό γραφείο του Δοξιάδη με τυπογραφικά στοιχεία. Η λατινική οικογένεια γραμμάτων, που αναγνωριζόταν διεθνώς ως η πιο σύγχρονη την δεκαετία του 1970, ήταν, βέβαια, η Helvetica και το γραφείο Δοξιάδη είχε δηλώσει emphaticά ότι θεωρούσε αναγκαία την δημιουργία της ελληνικής εκδοχής της, ώστε οι εκδόσεις του να στέκονται στο ύψος των άλλων ευρωπαϊκών γλωσσών.

Η Linotype δεν είχε καταφέρει τότε να βρει σχεδιαστή τυπογραφικών στοιχείων στην Ελλάδα κι έτσι ανέλαβα εγώ την εργασία

αυτή (εικ. 1). Με την βοήθεια του υπεύθυνου του γραφείου του Δοξιάδη Νίκου Αβρονιδάκη εξασφαλίστηκε η συνεργασία της πολύ καλής σχεδιάστριας Σοφίας Σαρρή, η οποία πρόσφερε την αποφασιστικής σημασίας κριτική της για τους δοκιμαστικούς χαρακτήρες που σχεδίαζα και ξανασχεδίαζα. Όσα βλέπετε στην εικόνα 2 είναι βελτιώσεις που σχεδίασε εκείνη. Στόχος τωνελπίδων μας ήταν το τελικό σχέδιο της Helvetica Greek (εικ. 3) να είναι τόσο ικανοποιητικό, ώστε η οικογένεια να πάρει στην ελληνική τυπογραφία την θέση του βασικού ισόπαχου εργαλείου χωρίς ακρεμόνες, που είχε κατακτήσει η Helvetica στον κόσμο της λατινικής γραφής. Ολοκληρώσαμε, λοιπόν, τα μαύρα (εικ. 4) και αργότερα τα πλάγια, τα στενόμακρα και τις άλλες μορφές των χαρακτήρων της οικογένειας.

Εκείνη την εποχή, καμιά κατασκευαστική εταιρεία φωτοσυνθετικών μηχανημάτων δεν είχε ακόμη διεκδικήσει κυρίαρχη θέση στην ελληνική αγορά. Ομως, ο εξαιρετικά δραστήριος τοπικός αντιπρόσωπος της American Linotype Κώστας Χρυσοχοϊδης, με την ενθάρρυνση που του έδωσε η απόφαση της Linotype να δημιουργήσει την οικογένεια Helvetica Greek για να διευκολύνει την πώληση μηχανημάτων στην επιχείρηση Δοξιάδη, πρόβλεψε την δυνατότητα να επιβάλει το τότε καινούργιο φωτοστοιχειοθετικό μηχάνημα V-I-P, το οποίο προσφερόταν ιδιαίτερα για κείμενα με τόνους. Το πρόβλημα που αντιμετώπιζε ήταν η έλλειψη ελληνικών γραμματοσειρών, ώστε να στηρίξει τις πωλήσεις μηχανημάτων. Με βάση την αισιόδοξη πρόβλεψη του Κώστα Χρυσοχοϊδης,

* Ο Benjamin Disraeli έλεγε αναφερόμενος στην γυναίκα του: «Είναι ένας θαυμάσιος άνθρωπος αλλά ποτέ δεν μπορεί να θυμηθεί ποιοι ήλθαν πρώτοι, οι Έλληνες ή οι Ρωμαίοι;», εξ ου και ο τίτλος [Σημ. τ. Συντ.].

ΑΒΓΔΕΖΗΘΙΚΛΜΝΞ

ΟΠΡΣΤΥΦΧΨΩ

αβγδεζηθικλμνξοπρςσ

τυφχψω 1234567890

Ειχ. 1. Helvetica Greek.

δ ← wider

θ ← narrower

ξ ← narrower

ς ← bigger curve

φ ← up.

χ ← narrower

ψ ← shorter

ιοι πληροφορίαί καί
λένα ως πρός τήν π
ομικότητα τῆς στοιχ
ωτογραφήσεως ἀπο
άτας προϋποθέσεις

Ειχ. 2. Προσχέδια της Σοφίας
Σαρρή για την Helvetica Greek.

Ειχ. 3. Κείμενο, στοιχειοθετημένο με Helvetica Greek.

εδομένα ως πρός τή
ϊκονομικότητα τῆς σ
ιά φωτογραφήσεως
αιοτάτας προϋποθέσ
ελλοντικοῦ προσανα

Ειχ. 4. Κείμενο, στοιχειοθετημένο με μαύρα Helvetica Greek.

η Linotype αποφάσισε να προγραμματίσει τον σχεδιασμό σύγχρονων ελληνικών χαρακτήρων, υπολογίζοντας να αποζημιωθεί για αυτόν από τις αυξημένες πωλήσεις των μηχανών και όχι, βέβαια, από το κέρδος διάθεσης των ίδιων των γραμματοσειρών. Το τόλμημα απέδωσε και η αντιπροσωπεία της εταιρείας στην Ελλάδα σημείωσε, καθόσον γνωρίζω, μεγάλη επιτυχία στην πώληση του V-I-P, τουλάχιστον στο χρονικό διάστημα που χρειάστηκαν οι ανταγωνιστικές εταιρείες για να αντιγράψουν τις γραμματοσειρές μας.

Εκτός από τις συμπληρώσεις των τυπογραφικών οικογενειών Helvetica Greek και Caledonia Greek, η Linotype επεξεργάστηκε ελληνικές μεταγραφές της Baskerville (εικ. 5), της Optima, της Century Schoolbook και της ITC Souvenir. Η Optima Greek ήταν έργο του Hermann Zapf, ενώ οι άλλες σχεδιάστηκαν από εμένα με την ουσιαστική συμπαράσταση του Tim Holloway. Η σχετική εργασία με έφερε αρκετές φορές στην Αθήνα, όπου έπρεπε να συναντηθώ και να συζητήσω με τους πελάτες του Κώστα Χρυσοϋίδη (τυπογράφους, στοιχειοθέτες, εκδότες βιβλίων, συντάκτες του ημερήσιου τύπου) και να διερευνήσω τον επαγγελματικό χώρο και τις τυπογραφικές τους ανάγκες. Χωρίς εξαίρεση, οι άνθρωποι που συνάντησα δήλωσαν πως αυτό που τους χρειαζόταν ήταν τα ελληνικά αντίστοιχα λατινικών χαρακτήρων που υπήρχαν ήδη. Το καλύτερο ίσως παράδειγμα των σχεδίων που προέκυψαν απ' αυτές τις συνεννοήσεις ήταν η σειρά Century Schoolbook (εικ. 6), στην οποία οι δύο γραφές, το λατινικό πρωτότυπο και το ελληνικό παράγωγο, είναι τόσο όμοιες, ώστε είναι δύσκολο να πει κανείς με μια ματιά πού τελειώνει το ένα και πού αρχίζει το άλλο.

Σήμερα, η κριτική του σχεδιασμού ελληνικών χαρακτήρων της Linotype εκείνης της εποχής, και μάλιστα των στοιχείων Century Schoolbook και Baskerville, που έχουν

ακρεμόνες, μοιάζει να καταδικάζει αυτές τις εργασίες ως απόπειρες ενός μη Έλληνα σχεδιαστή να προωθήσει με δολιότητα και έλλειψη ευαισθησίας λατινοποιημένες ελληνικές σειρές στην αγορά της Ελλάδας. Η μόνη υπεράσπιση που διαθέτω ως σχεδιαστής αυτών των πραγματικά λατινόμορφων χαρακτήρων είναι ότι τους σχεδίασα για να ικανοποιήσω τις εκφρασμένες επιθυμίες εκείνης της εποχής, κατά την οποία τα ελληνικά τυπογραφικά ιδεώδη ήταν ολοκληρωτικά προσηλωμένα προς την Δύση και τα πρότυπά της. Η κατάσταση του 1970 δεν ήταν ανέκαθεν η ίδια. Συγχρίνατέ την με ένα ιστορικό παράδειγμα δύο αιώνες παλαιότερο. Μια μη συνειδητοποιημένη ανάμιξις όρθιων πεζών λατινικών, ιταλικών και ελληνικών χωρίς την παραμικρή προσπάθεια εναρμόνισης των γραφών (εικ. 8 και 9). Οι χαρακτήρες είναι έργο των Γάλλων Robert Granjon (τα ιταλικά) και του Pierre Haultin (τα όρθια πεζά λατινικά και τα ελληνικά), των δύο σημαντικότερων χαρακτών του δεύτερου μισού του 16ου αιώνα. Χωρίς αμφιβολία, είναι απολύτως υγιές από μέρους των σημερινών Ελλήνων τυπογράφων να επανεξετάζουν την σχέση της ελληνικής και της λατινικής γραφής, καθώς επίσης και να υιοθετούν πολύ πιο ανεξάρτητη στάση από όσο πιστευόταν δυνατό πριν 25 χρόνια, δηλαδή μια στάση περισσότερο ευθυγραμμισμένη με το ιστορικό πρότυπο.

Πρέπει να παραδεχθώ ότι σήμερα πια αισθάνομαι κάποια αμηχανία για τα λατινογενή ελληνικά της δεκαετίας του 1970, όταν βρίσκονταν στο απόγειο της δημοτικότητάς τους. Η πρωτοβουλία μου να σχεδιάσω μια ελληνική γραμματοσειρά χωρίς ακρεμόνες, η οποία αποτελούσε ενσυνείδητη απόπειρα χειραφέτησης του σχεδίου από την λατινική επίδραση, πραγματοποιήθηκε με την επιτροπή σε πρότυπα γραμμάτων από ελληνικές πηγές πριν από την εμφάνιση της τυπογραφίας. Από εμπορική άποψη το

ΑΒΓΔΕΖΗΘΙΚΛΜΝΞ
ΟΠΡΣΤΥΦΧΨΩ
αβγδεζηθικλμνξοπρσ
τυφχψω 1234567890

Εικ. 5. Baskerville Greek.

ἰκοῦσι τὰ περὶ τοὺς πολέμ
πεδον ἐκπέμπωσιν εἰώθασι
ενον ὑπὲρ τῶν ἐνεστώτων

Εικ. 6. Century Schoolbook Greek.

nium maxime πάντων μάλι
m ad diligeret ποῖον ἡγάπα.
ι πλαγία ἐρώτησις. Fratrem
time). Secundum κατηγορ. I

Εικ. 7. Ελληνολατινικό κείμενο με Century Schoolbook Greek.

non benevolentiam pariunt ὁ
ior seges est alieno semper in agro.
appellamus, non φθόνον, κ' λύπην
χάνειν ὧν αὐτός ἐπιθυμεῖ: dolendi
esse aliis quod tibi defit, sed de
liis adfit. Est ergo potius, vt nota
διέμερις τῆς ψυχῆς ἐπὶ τὰ καλὰ πρὸς

l se sua antiquitate satis aliu
primis, inquit, Catonis human
um præceptum, Id agendum vi
18. cap. 6. Huc referre possis il
τηλὲ φίλοι ναίοντες ἢ κ' εἰσὶν φίλοι. I
orum numero recensemus, q
imodiùs vti possumus, aut iis

Εικ. 8 και 9. Ελληνολατινικό κείμενο από παλαιότερες εκδόσεις.

ΑΒΓΔΕΖΗΘΙΚΛΜΝΞ
ΟΠΡΣΤΥΦΧΨΩ
αβγδεζηθικλμνξοπρσ
τυφχψω 1234567890

Εικ. 10. Cadmus Greek.

”Ητανε ένα όμορφο,
τούτη ή χελιδονοκουβέν-
χαινε, κατηφορίζοντας
σου με από την Μεγάλη
άκριβως τό προηγούμεν
μιά άλλη Χελιδών, γιά ν
θέση κάθε τόσο νά φέρ
μάζη άνοίξεις γιά τίς έρχ
δραχμών, μέ την άδειά

« ‘Η Εύρυτανία είνο
μείνας εκεί πληθυσμ
άπλως πτωχός αλλά κ
τά παιδιά του μόρφω

Εικ. 11. Ελληνικό κείμενο με Cadmus Greek.

Skia was designed for Apple’s
QuickDraw GX technology
launched in October 1994.

It was the first GX font to
include Variations, a method
of generating an infinite
range of weights and widths
of consistent design. Skia’s
font contains 500 characters,
about twice as many as a
standard Macintosh font.

Εικ. 12. Αγγλικό κείμενο με Skia.

Skia Skia
Skia Skia

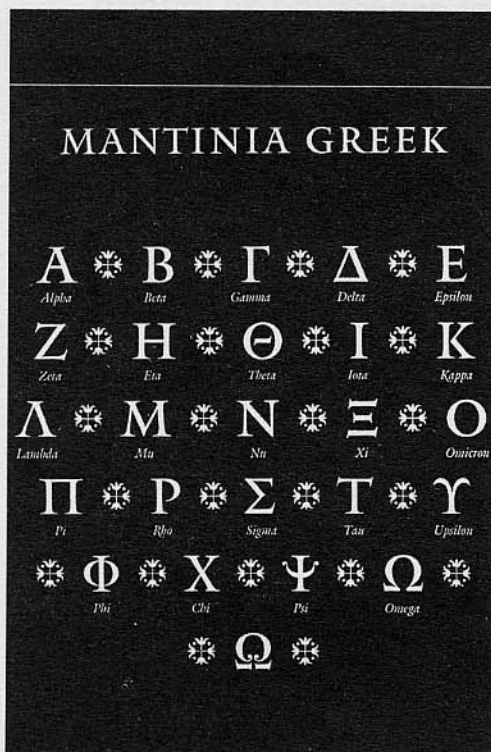
Εικ. 13. Η λατινική γραμματοσειρά Skia προήλθε από την Cadmus Greek.

MANTINIA

A^AB^BC^CD^DE^E
 F^FG^GH^HI^IJ^J
 K^KL^LM^MN^N
 O^OP^PQ^QR^RS^S
 T^TU^UV^VW^W
 X^XY^Y&&Z^Z,

1234567890

Εικ. 14. Η λατινική κεφαλαιογράμμη γραμματοσειρά Mantinia.

Εικ. 16. Mantinia Greek.

MATTHEW·CARER'S
 MANTINIA
 A·NEW·DESIGN
 WITH·CAPITALS
 TALL·CAPITALS
 ALTERNATIVES
 SUPERIORS·&
 LIGATURES

Εικ. 15. Mantinia titling.

ΑΝΘΡΩΠΟΙΣΙ
 ΠΑΣΙ
 ΜΕΤΕΣΤΙ
 ΓΙΝΩΣΚΕΙΝ
 ΕΩΥΤΟΥΣ

Εικ. 17. Κείμενο με Mantinia Greek.

ΑΝΘΡΩΠΟΙΣΙ
 ΠΑΣΙ
 ΜΕΤΕΣΤΙ
 ΓΙΝΩΣΚΕΙΝ
 ΕΩΥΤΟΥΣ

Εικ. 18. Η Mantinia Greek με το «αυτοκρατορικό» ωμέγα.

αποτελεσμα της δουλειάς αυτής, που ονομάστηκε Cadmus (εικ. 10), υπήρξε παταγώδης αποτυχία στην Ελλάδα. Το έγγραφο (εικ. 11) είναι εξαιρετικά σπάνιο και ίσως μοναδικό. Ελληνικά, στοιχειοθετημένα στην Ελλάδα, με χαρακτήρες Cadmus. Η αισθητική αντίδραση σ' αυτήν την γραμματοσειρά εστιάστηκε στο ύφος της, το οποίο κρίθηκε αρχαιοπρεπές εξαιτίας των προτιμήσεων της εποχής που στρέφονταν προς την Δύση. Η πρακτική αξιοποίησή της κατακρίθηκε, επειδή, ως ανάδελφη, δεν είχε λατινικό αντίστοιχο για αρμονικές δίγλωσσες συνθέσεις.

Πολλά χρόνια αργότερα και επειδή δεν ήθελα να αφήσω να πάει χαμένη η ιδέα που είχα, επέστρεψα στο σχέδιο της σειράς Cadmus. Ανατρέποντας την συνηθισμένη διαδικασία, σχεδίασα μια λατινική σειρά με ελληνικό πρότυπο. Την ολοκλήρωσα μόλις πέρυσι, το 1994 (εικ. 12). Η εταιρεία Apple Computers, η οποία την είχε παραγγείλει, την ονόμασε Skia —διαλέγοντας άθελά της μια ελληνική λέξη— και την κυκλοφόρησε μαζί με τις γραμματοσειρές δύο άλλων σχεδιαστών, ως μέρος της παρουσίασης της νέας τυπογραφικής αρχιτεκτονικής, του QuickDraw GX.

Από τότε που εργάστηκα για τις ελληνικές σειρές της εταιρείας Linotype στην δεκαετία του 1970, δεν έχω ασχοληθεί σχεδόν καθόλου με τα ελληνικά, αν εξαιρέσω τον σχεδιασμό ελληνικών κεφαλαίων χαρακτήρων για την συμπλήρωση δύο πρόσφατων επίτιτλων γραμματοσειρών. Η πρώτη από αυτές, η Mantinia (εικ. 14), είναι εμπνευσμένη από την γραφή του Andrea Mantegna, του Ιταλού καλλιτέχνη που άσκησε σημαντική επιρροή στην αναβίωση κλασικών επιγραφικών σχεδίων γραμμάτων την εποχή της Αναγέννησης και συνέβαλε να υιοθεθούν ως κεφαλαία για τα πρώτα όρθια πεζά λατινικά (Roman) τυπογραφικά στοιχεία. Μια έξοχη έκθεση του Mantegna στο Λονδίνο το 1992 έφερε στην δημοσιότητα πολυά-

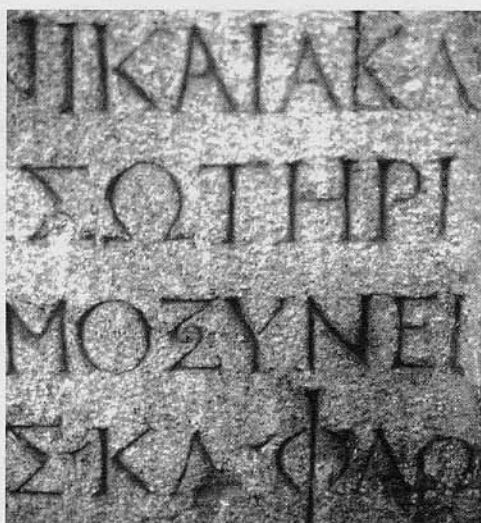
ριθμα δείγματα σημαίων, περγαμηνών και πέτρινων κτισμάτων στην ζωγραφική και τα χαρακτηριστικά του, τα οποία παντού διαθέτουν ένα ρωμαλέο ύφος. Η Mantinia, έργο αφιερωμένο στον καλλιτέχνη, κυκλοφόρησε το επόμενο έτος (εικ. 15). Η εργασία για τα ελληνικά κεφαλαία συνεχίζεται ακόμη (εικ. 16). Στην δεύτερη απ' αυτές τις σειρές, χρησιμοποιώ την διανθισμένη μορφή του ωμέγα, η οποία, αν δεν κάνω λάθος, είναι γνωστή στους μελετητές με το όνομα «αυτοκρατορικό» ωμέγα (εικ. 17 και 18).

Η άλλη επίτιτλη σειρά που σχεδιάστηκε πρόσφατα, η Sophia (εικ. 19), πήρε ως πρότυπο υβριδικά αλφάβητα κεφαλαίων με ακρεμόνες, στρογγυλόσχημες γραφές, καθώς και ελληνικές μορφές γραμμάτων της Κωνσταντινούπολης του βου αιώνα. Εμπνεύσθηκε ιδιαίτερα από έναν ενεπίγραφο σταυρό που χρησιμοποίησε ο Stanley Morison στο βιβλίο *Politics and Script* κι από ένα δισκοπότηρο που δεν παύω να θαυμάζω στο Museum of Fine Arts της Βοστώνης, της πόλης όπου ζω. Μολονότι η Sophia είναι σειρά κεφαλαίων, δανείζεται από την βυζαντινή παράδοση την ελευθερία προέκτασης μερικών όρθιων κοντυλιών κάτω από την γραμμή βάσης, με τρόπο που μοιάζει μ' εκείνες των πεζών (εικ. 20). Ο γραμματοκορμός του φι είναι επιμηκυμένος προς τα επάνω και προς τα κάτω, όπως άλλωστε ήταν μερικές φορές στην αρχαία εποχή (εικ. 21), και υπάρχουν και επιγραφικά προηγούμενα για το Α, του οποίου η οριζόντια κοντυλιά σχηματίζει έναν αγκώνα (εικ. 22).

Πριν από μερικά χρόνια, την εποχή που ο Μιχάλης Μακράκης άρχισε να συζητεί την πραγματοποίηση συνεδρίου για την ελληνική τυπογραφία και αναζητούσε ιδέες και θέματα για ομιλίες, έγινε σαφές ότι ένα απ' αυτά δεν μπορούσε παρά να είναι η εξελικτική απομάκρυνση των ελληνικών γραμματοσειρών από τα έντονα συμπλεγματικά χειρόγραφα πρότυπα του Aldus

♣AABCDEE FF
 GHIJJKK
 LMMNOPQRR
 STTUVWXX
 YZ & Æ Æ
 123467890 54
 \$£¥ƒ.,:;-!/?()□}™
 +-×=±÷~¬<>
 ∆○©←→<>«»*†‡
 ÅǺĆİİÑÔØÙ
 ¶§ΔΠΣΩ♣

Εικ. 19. Η λατινική γραμματοσειρά Sophia.

Εικ. 21. Το επιμηκυμένο Φ από αρχαία πέτρινη επιγραφή.

Εικ. 22. Ελληνικό Α, του οποίου η οριζόντια κοντυλιά σχηματίζει έναν αγώνα.

ΑΓΑΘΗ ΤΥΧΗ
 ΛΕΥΚΙΟΝ ΛΕΥΚΙΟΥ
 ΝΙΚΗΣΑΝΤΑ ΤΑ
 ΜΕΓΑΛΑ ΔΙΔΥΜΕΙΑ,
 ΑΓΩΝΙΣΑΜΕΝΟΝ
 ΔΕ ΚΑΙ ΟΛΥΜΠΙΑ
 ΤΑ ΕΝ ΠΕΙΣΗ ΠΕΡΙ
 ΤΟΥ ΣΤΑΦΑΝΟΥ,
 ΑΓΩΝΙΣΑΜΕΝΟΝ ΔΕ
 ΚΑΙ ΤΟΥΣ ΑΛΛΟΥΣ
 ΑΠΑΝΤΑΣ ΑΓΩΝΑΣ
 ΑΞΙΟΝΕΙΚΩΣ Η ΒΟΥΛΗ
 ΚΑΙ Ο ΔΗΜΟΣ.
 ♣SOPHIA♣

Εικ. 20. Η ελληνική γραμματοσειρά Sophia.

νφε παρσίταρς, ε' δ' ε' δ' α'
 δης μδ' ε' ε' σ' ι' ω' ι' ο' ν' θ' ε' ο' φ' α'
 οί' π' ι' σ' ε' ο' ν' ξ' φ' ν' ή' ι' ο' n' ε' i')
 ν' ο' δ' ε' ε' ρ' ε' μ' ν' ι' ω' δ' i' ω' ι' υ' χ' α' ,

Εικ. 23. Τα Grecs du Roi του Claude Garamont.

θέλω τε παρήμφρον" πιτι
 γ' όπι νυκτί διάνδιχα νηό:
 ρύροντα διήνυσθμ έλλήσασ
 α' πει' α' παρ' πόντίδ' ος ένδο

Εικ. 24. Grecs du Roi

τοὺς φιλτάτους γὰρ οἶδα νῶ
 ΗΛΕΚΤΡΑ
 ὦ φίλτατομ μέλημα δώμασιν

Εικ. 25. Η Otter Greek του Robert Proctor, 1904.

114

Ο Δ Υ Σ Σ Ε Ι Α.

Ἡ δ' ἀνέμῃς ὥς πνοιῇ ἐπέσσυτο δέμνια καὶ
 Στῇ δ' ἄρ' ὑπὲρ κεφαλῆς, καί μιν πρὸ
 Εἰδομένη κέρη ναυσικλειτοῖο Δύμαντο.

Εικ. 26. Τα Homer Greek
 του Alexander Wilson, 1756-1758.

ΝΚst@fjE

Εικ. 29. Συμπλεγματικοί χαρακτήρες της Skia.

MD

Εικ. 27. Ενα σύμπλεγμα της Mantinia.

παρ
 ωδα

ΕΕΟ

Εικ. 28. Συμπλεγματικοί χαρακτήρες της Sofia.

que
 ϕ ρ

Εικ. 30. Ελληνικός (επάνω) και λατινικοί (κάτω)
 συμπλεγματικοί χαρακτήρες.

και του Garamont, και η στροφή τους προς σύγχρονες και μη συμπλεγματικές μορφές. Στην έρευνα για τον εντοπισμό μιας σχεδιαστικής προσπάθειας, η οποία θα απεικονίζε αυτή την ροπή, αναρωτήθηκα αν άραγε υπήρχε ένας ενδιάμεσος χώρος μεταξύ της «οργιώδους πλοκής» των Grecs du Roi (εικ. 23 και 24), όπως την είχε κάποτε χαρακτηρίσει περιφρονητικά ο Αγγλος κλασικιστής Robert Proctor και, από την άλλη πλευρά, της σφριγηλής λιτότητας που αντικατόπτριζε παραδειγματικά η δική του σειρά Otter Greek του 1904 (εικ. 25). Την μέση οδό την ανακάλυψα σε μια ελληνική γραμματοσειρά που είχε χαράξει στα μέσα του 18ου αιώνα ο εξαιρετικός Σκώτος χαράκτης και στοιχειοχύτης Alexander Wilson.¹ Στους κομψούς χαρακτήρες του, οι οποίοι χρησιμοποιήθηκαν για πρώτη φορά στην εκτύπωση της περιφημής έκδοσης μεγάλου σχήματος του Ομήρου το 1756 και το 1758 στην Γλασκώβη, μέτρησα μόλις έντεκα εναλλακτικά γράμματα, συμπλέγματα και συντμήσεις. Προφανώς, οι εκδότες ήταν εκείνοι που είχαν επιλέξει μια γραμματοσειρά τόσο απλούστερη από τις προηγούμενες. Ο ίδιος ο Wilson εξέφρασε αργότερα επιφυλάξεις για τον σχεδιασμό του, αφού, όπως ανέφερε ο γιος του, πίστευε «πως μερικές από τις περισσότερες ρέουσες συντμήσεις και συμπλέγματα, χρησιμοποιούμενα σποραδικά ανάμεσα στα πεζά αλφαβητικά γράμματα, θα προσέδιδαν ξεχωριστή ομορφιά και πνεύμα στην Ελληνική Σελίδα». Αυτή η διαφορά απόψεων με σκανδάλισε και, παίρνοντας το μέρος του χαράκτη, επεξεργάστηκα μια ψηφιακή απόδοση του σχεδιασμού του, στον οποίο πρόσθεσα διάφορα συμπλέγματα. Πρέπει να ομολογήσω πως εκείνη την εποχή έκλινα έντονα προς τα συμπλέγματα —οποιασδήποτε μορφής— ως ανακουφιστικά στοιχεία

της απρόσωπης λιτότητας των σύγχρονων γραμματοσειρών και τα χρησιμοποίησα με μέτρο στην Mantinia (εικ. 27), την Sophia (εικ. 28) και την Skia (εικ. 29).

Μου φαίνεται πως υπάρχουν δύο είδη συμπλεγμάτων στα τυπογραφικά στοιχεία. Θα ήταν υπερβολική απαίτηση να ζητήσει κανείς σήμερα από τους νεαρούς Έλληνες —ή από οποιονδήποτε Έλληνα— να αποκρυπτογραφήσει το ορνιθοσκάλισμα στο άνω μέρος της εικόνας 30, αν και κάποτε θα αναγνωριζόταν πολύ εύκολα ως συντμήση της πρόθεσης «παρά». Και θα ήταν το ίδιο παράλογο να περιμένουμε από τους σημερινούς Ιταλούς να διαβάσουν τις δύο κάτω συντομογραφίες ως «que» και «pro», μολοντί πρόκειται για κοινότατα τυπογραφικά στοιχεία του παρελθόντος. Αυτά τα συμπλέγματα είναι ποικίλματα της πέννας, που αποκρυσταλλώθηκαν σε τυπογραφικά στοιχεία, τα οποία έχουν από καιρό πάψει να χρησιμοποιούνται και να διαβάζονται.

Ωστόσο, υπάρχουν και συμπλέγματα ενός άλλου είδους. Σ' αυτά τα παραδείγματα ιταλικών τυπογραφικών στοιχείων διακρίνονται συνενώσεις δύο ή τριών γραμμάτων που έχουν συνδυαστεί χωρίς να χάνουν την χωριστή αλφαβητική ταυτότητά τους (εικ. 31). Είναι δεμένα, αλλά όχι αλλοιωμένα. Παραμένουν αναγνώσιμα. Σε ρέουσες γραφές, όπως η ουμανιστική ιταλική (τα ιταλικά της τυπογραφίας) ή η ελληνική, προορισμός τους είναι να διευκολύνουν την ροή της ανάγνωσης και να προσδίδουν ιδιαίτερη ατμόσφαιρα στην σελίδα —εκείνη την «ξεχωριστή ομορφιά και το πνεύμα», που ποθούσε ο Wilson. Στους ελληνικούς χαρακτήρες του Wilson, που επεξεργάστηκα, τα κεφαλαία είναι μάλλον συμβατικά (εικ. 32). Στα πεζά απέρριψα μερικά από τα πρωτότυπα συμπλέγματα του Wilson ως υπερβολικά δυσανάγνωστα για τον πολύ κόσμο σήμερα και πρόσθεσα δεκάδες του δευτέρου είδους, για να διευκολύνω την ροή

1. Για τον Wilson βλ. James MacLehose, *The Glasgow University Press 1638–1931*, Glasgow 1931, σελ. 171–178.

της γραφής χωρίς να περιπλέκω —αυτό τουλάχιστον ελπίζω— τον αναγνώστη. Η γραμματοσειρά περιλαμβάνει λίγο περισσότερους από τριακόσιους χαρακτήρες συνολικά. Στοιχειοθέτησα για δείγμα μερικές σελίδες από την *Ὀδύσσεια* (εικ. 33 και 34). Η γραμματοσειρά μπορεί, φυσικά, να στοιχειοθετηθεί εξίσου καλά και χωρίς συμπλέγματα, όπως βλέπετε στην τελευταία σελίδα των δειγμάτων.

Μολονότι τα ελληνικά γράμματα —χειρόγραφα ή τυπωμένα— ζυγίζονται ουσιαστικά στην βάση τους, είναι παραδοσιακά πολύ λιγότερο πειθαρχημένα στα ιδιαίτερα μεγέθη τους απ' όσο θα ήταν ανεκτό για τα λατινικά. Αυτή η ποικιλία διατηρήθηκε μέχρι την εποχή του Wilson και εγώ την ενσωμάτωσα στην ψηφιακή μου επεξεργασία, επειδή την θεωρώ χαρακτηριστικό των ελληνικών, το οποίο τα ξεχωρίζει από τα όρθια πεζά λατινικά (Roman) και τα ιταλικά. Αυτή η μεγέθυνση δείχνει πόσο μεγάλο είναι το λωβοειδές τμήμα του φι σε σύγκριση μ' αυτό των άλλων γραμμάτων, όπως του δέλτα και του ρο (εικ. 35). Τα πεζά είναι ισομεγέθη στα ελληνικά στοιχεία του John Baskerville, τα οποία χαράχθηκαν λίγα χρόνια μετά τα στοιχεία του Wilson. Η αλλαγή αυτή αποτελεί ίσως το σημείο, από το οποίο η λατινική τυπογραφία άρχισε να παραμερίζει την ελληνική καλλιγραφία στον σχεδιασμό ελληνικών τυπογραφικών στοιχείων και απ' όπου τα ελληνικά στοιχεία άρχισαν να χάνουν ένα μέρος της ελληνικότητάς τους με αντάλλαγμα την προσαρμογή στις λατινογενείς αναλογίες που σήμερα θεωρούμε δεδομένες.

Η εγκατάλειψη των συμπλεγμάτων στα ελληνικά και τα λατινικά στοιχεία πρέπει να αποδοθεί σε οικονομικά αίτια: Ως ένα βαθμό στην απροθυμία των τυπογράφων να πληρώνουν αυξημένα έξοδα για τις γραμματοσειρές μεγαλύτερου αριθμού χαρακτήρων, που καθιστούσαν αναγκαία τα ιδιαίτε-

ρα συμπληρωματικά στοιχεία, αλλά, κατά ένα πολύ πιο σημαντικό μέρος, στην απροθυμία τους να προσλαμβάνουν στοιχειοθέτες και διορθωτές τυπογραφικών δοκιμών με ειδικές ικανότητες για την σωστή επεξεργασία όλων των συμπλεγμάτων και εναλλακτικών χαρακτήρων —οι οποίοι μπορούσαν να ποικίλλουν σε κάθε γραμματοσειρά ή ακόμη και μέγεθος. Αυτό το χαρακτηριστικό, μια λεπτομέρεια δισέλιδου κλισέ της έκδοσης του Martin Dominique Fertel, *La science pratique de l'imprimerie*, 1723, δείχνει με απόλυτη γραφική σαφήνεια το πρόβλημα (εικ. 36). Πρόκειται για την διάταξη των στοιχείων μιας από τις έξι τυπογραφικές κάσες που απαιτούνταν για την στοιχειοθεσία πλήρως συμπλεγματικών ελληνικών κειμένων, την εποχή του Fertel. Μέτρησα 795 χαρακτήρες στις έξι κάσες, οι οποίες περιείχαν και πρόσθετα αντίγραφα τονιζόμενων χαρακτήρων που εναρμονίζονται με τους γειτονικούς —μπορεί και να παρέλπει και μερικούς.

Οι οικονομικές πιέσεις και ο ορθολογισμός έχουν πια επικρατήσει. Τώρα η εκκαθάριση των εναλλακτικών χαρακτήρων είναι περίπου ολοκληρωτική. Πρέπει να θεωρούμε τους εαυτούς μας τυχερούς, που οι σημερινές στοιχειώδεις λατινικές γραμματοσειρές μάς παρέχουν ακόμη μερικούς τέτοιους ανθεκτικούς, επιζώντες χαρακτήρες, όπως το &, το @, το fi, το fl και το γερμανικό ß. Ωστόσο, το βασανιστικό έργο της στοιχειοθεσίας περίτεχνων γραμματοσειρών με το χέρι —είτε πρόκειται για ψηλαφητή τοποθέτηση μεταλλικών στοιχείων στο συνθετήριο είτε για επιλογή και κτύπημα πλήκτρων μηχανής— είναι αυτό ακριβώς που υπάρχει η ελπίδα ότι θα ανακουφίσουν οι ηλεκτρονικοί επεξεργαστές κειμένων. Αν ο ηλεκτρονικός κειμενογράφος δεν μπορεί να ερευνήσει μια σειρά κωδικών χαρακτήρων και να κάνει αντικαταστάσεις, χρησιμοποιώντας τα περιεχόμενα ενός αποθηκευμένου

Εικ. 31. Ενωμένοι χαρακτήρες χωρίς σχεδιαστική παραμόρφωση.

ΤΗΣ ΤΟΥ ΟΜΗΡΟΥ ΟΔΥΣΣΕΙΑΣ

Εικ. 32. Ελληνικά κεφαλαία του Wilson.

δειπνῶ αἰήσειεν, υπερφιαλοῖσι μετελνι
ἡδ' ἵνα μιν περὶ πατρὸς ἀποιοχόμενοι οἱ
χέρνιβα δ' ἀμφίπολος προχῶ ἐπέχευε

Εικ. 33. Επανασχεδίαση των ελληνικών του Wilson με ενώσεις μεταξύ των χαρακτήρων.

αὐτὰρ ἐγὼν Ἰθάκῃδ' ἐσελεύσομαι, ὅφ
μᾶλλον ἐποτρύνω καὶ οἱ μένος ἐν φρε
εἰς ἀγορὴν καλέσαντα κάρη κομόωντ
πᾶσι μνηστήρεσσιν ἀπειπέμεν, οἳ τέ

Εικ. 34. Στοχειοθεσία των ελληνικών του Wilson χωρίς ενώσεις μεταξύ των χαρακτήρων.

ἄλλος, ὅτις τοιαῦτά γε ῥέ
δυσῇι δαΐφρονι δαίεται

Εικ. 35. Το κοίλο του φ είναι πολύ μεγαλύτερο των κοίλων του ρ και δ.

Démonstration de la Casse Grecque avec les liaisons et abréviations; pour rendre ce de															
Casseau Supérieur de la première partie															
Α	Β	Γ	Δ	Ε	Ζ	Η	Θ	Ι	Κ	Λ	Μ	Ν	Ξ	Ο	Π
A	B	V	G	D	E	Z	Ê	TH	I	K	L	M	N	X	P
Ρ	Σ	Τ	Υ	Φ	Χ	Ψ	Ω	μμ crane mell	μμ crane mel	μκ maton	μμω mon	μξ meta	μθ meth	μν mn	μμ mm
R	S	T	Y	PH	CH	PS	ô								
μμ crane	μμω or	μμω or	μμω or	μμω or	μμω or	μμω or	μμω or	μμω or	μμω or	μμω or	μμω or	μμω or	μμω or	μμω or	μμω or
μμ myi	μμω myn	μμω mèn	μμω may	μμω mas	μμω mar	μμω man	μμω mô	μμω my	μμω mo	μμω mi	μμω mè	μμω me	μμω mai	μμω ma	μμω ma
κκ or	κκω kon	κκω kn	κκω or	κκω or	κκω or	κκω or	κκω or	κκω or	κκω or	κκω or	κκω or	κκω or	κκω or	κκω or	κκω or
κκ kra	κκω kr	κκω kl	κκω kathô	κκω kaiâ	κκω kas	κκω kan	κκω kô	κκω ky	κκω ko	κκω ki	κκω kè	κκω ke	κκω kai	κκω ka	κκω ka
θθ or	θθω or	θθω or	θθω or	θθω or	θθω or	θθω or	θθω or	θθω or	θθω or	θθω or	θθω or	θθω or	θθω or	θθω or	θθω or
θθ ell	θθω el	θθω thré	θθω thro	θθω thun	θθω thoi	θθω thèn	θθω thay	θθω thô	θθω thy	θθω tho	θθω thi	θθω thè	θθω the	θθω thai	θθω tha

Εικ. 36. Η τυπογραφική κάσσα που χρησιμοποίησε ο Martin Dominique Fertel στην έκδοση *La science pratique de l'imprimerie*, 1723.

πίνακα, τότε τι μπορεί να κάνει; Εξαιτίας του γεγονότος ότι οι ελληνικές και λατινικές γραμματοσειρές χρησιμοποιούνται στην τυπογραφία χωρίς συμπλέγματα για πάρα πολλά χρόνια, η παλινόρθωσή τους μπορεί να πραγματοποιηθεί, μόνον αν γίνει επιθυμητή στον σχεδιαστή που θα αποφασίσει να τα σχεδιάσει, και στον χρήστη που θα τα επιλέξει για την εργασία του. Αλλά, σε άλλες γραφές τέτοιοι χαρακτήρες είναι απολύτως απαραίτητοι. Η αραβική και η ινδική γραφή ντεβανάγκαρι, φέρ' ειπείν, διατηρούν ακόμη την χειρόγραφη προτυπολογία τους στην τυπογραφία και δεν είναι δυνατό να στοιχειοθετηθούν χωρίς συμφραστικές εναλλαγές, δηλαδή χωρίς γράμματα με διαφορετική αρχική, μέση και τελική μορφή, για να ανταποκρίνονται στην θέση που παίρνουν μέσα σε μια λέξη και να συνδυάζονται με γειτονικά γράμματα, ώστε να σχηματίζουν διασυνδέσεις. Οι παραγωγοί λειτουργικών προγραμμαμάτων, όπως οι εταιρείες

Apple και Microsoft, παρουσίασαν πρόσφατα νέα τυπογραφικά αρχιτεκτονήματα με το QuickDraw GX και το TrueType Open αντίστοιχα, τα οποία φιλοξενούν τις ιδιομορφίες γραφών που βρίθουν από περιστασιακές μεταμορφώσεις και περιλαμβάνουν κολοσιαία σύνολα χαρακτήρων. Σε σύγκριση με τέτοιες γραφές η ελληνική είναι πολύ απλή, αλλά μπορεί κι αυτή να εξυπηρετηθεί από τις ίδιες ακριβώς ηλεκτρονικές μεθοδεύσεις.

Ο Jérôme Peignot έκανε την πρόταση να ψηφιοποιηθούν τα Grecs du Roi του Garamont, ώστε να αναβιώσουν σε όλο τους το μεγαλείο τα 350 περίπου συμπλέγματα που περιλαμβάνουν (εικ. 23 και 24). Οσο αποκαρδιωτικά περίπλοκοι και αν είναι αυτοί οι χαρακτήρες, δεν παρουσιάζει δυσκολία η ψηφιοποίησή τους. Είναι όμως πολύ πιθανό να παραφρονήσει εκείνος που θα θελήσει να στοιχειοθετήσει κείμενα στο μέλλον με την ηλεκτρονική γραμματοσειρά που θα προκύψει. Το λογισμικό πρόγραμμα

QuickDraw GX, με τις εύχρηστες ιεραρχίες εναλλακτικών πινάκων που διαθέτει στον χρήστη, προσφέρει μια λογική λύση.

Τελειώνοντας, θέλω να διευκρινίσω πως δεν υποστηρίζω αναγκαστικά την επιστροφή της ελληνικής ή, ακόμη λιγότερο, της λατινικής γραφής στην συμπλεγματική τυπογραφική τους απόδοση ή σε αρχαία ιστορικά πρότυπα. Απλώς, αναφέρω ότι σήμερα ανατρέπονται οι τεχνικοί — άρα και οι οικονομικοί — λόγοι, οι οποίοι προκάλεσαν

την εγκατάλειψη των πολλαπλών μορφών των γραμμάτων. Δεν είναι πια υποχρεωμένος κανείς να καταβάλει το τίμημα περασμένων εποχών, όταν ξεφεύγει από τα στοιχειώδη και στενά όρια μιας γραμματοσειράς, για να αναζητήσει κάποια «ξεχωριστή ομορφιά και πνεύμα» στον σύγχρονο σχεδιασμό τυπογραφικών στοιχείων. Η νέα τεχνολογία κατάφερε, επιτέλους, να προφθάσει το παρελθόν!